ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

O'RTA OSIYO BRONZA DAVRI IQLIM-GEOGRAFIK SHAROITINING HAYVONOT OLAMIGA TA'SIRI

Xudoyberdiyev Lutffulla Tursunmaxmat o`g`li
Ishnazarova Shaxnoza
Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy xodimlari
lutfullaxudoyberdiyev24@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'rta Osiyoning bronza davridagi iqlimiy va geografik sharoitlarining hayvonot olamiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda bronza davrida mintaqada yuz bergan iqlimiy o'zgarishlar, suv manbalarining holati, cho'l, dasht, tog'oldi va voha hududlarining tabiiy sharoitlari hamda ularning hayvonlarning tarqalishi va yashash muhitiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, mazkur davrda yovvoyi hayvonlar turlarining shakllanishi, ularning tabiiy muhitga moslashuvi va inson xo'jalik faoliyatining hayvonot dunyosiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Arxeozoologik materiallar asosida ovchilik, chorvachilik va hayvonlardan xo'jalik faoliyatida foydalanish jarayonlari ham tahlil etiladi. Tadqiqot O'rta Osiyo bronza davri tabiiy muhitining hayvonot olami rivojidagi o'rnini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, bronza davri, iqlim, geografik sharoit, tabiiy muhit, hayvonot olami, fauna, arxeozoologiya, hayvon turlari, yovvoyi hayvonlar, chorvachilik, ovchilik, ekologik muhit, iqlimiy o'zgarishlar.

Annotation. This article analyzes the impact of climatic and geographical conditions on the animal world of Central Asia during the Bronze Age. The study examines climatic changes that occurred in the region during this period, the condition of water resources, and the natural environments of desert, steppe, foothill, mountainous, and oasis areas, as well as their influence on the distribution and habitats of animals. Particular attention is paid to the formation and adaptation of wild animal species to changing environmental conditions and the impact of human economic activities on the fauna. Based on archaeozoological materials, the study also analyzes hunting, pastoralism, and the use of animals in economic activities. The research aims to reveal the role of the natural environment of Bronze Age Central Asia in the development and distribution of its animal world.

Keywords: Central Asia, Bronze Age, climate, geographical conditions, natural environment, animal world, fauna, archaeozoology, animal species, wild animals, pastoralism, hunting, ecological environment, climatic changes.

Kirish. Bronza davri O'rta Osiyo tarixida ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllarining rivojlanishi, chorvachilik va dehqonchilikning kengayishi, hunarmandchilikning takomillashuvi hamda qadimgi aholi manzilgohlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar yanada murakkablashib, tabiiy-geografik muhit aholining xo'jalik faoliyati va turmush tarziga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, iqlim sharoiti, suv resurslari, o'simlik qoplami, yaylovlarning holati va landshaftlarning xilma-xilligi hayvonot dunyosining tarkibi hamda tarqalishida muhim omil bo'lgan.

O'rta Osiyo hududi o'zining geografik jihatdan xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Mintaqada baland tog'lar, tog'oldi hududlari, dasht va cho'l zonalari, daryo vodiylari hamda vohalarning mavjudligi turli xil ekologik muhitlarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Mazkur tabiiy hududlarda yashagan hayvonlarning turlari va soni tabiiy sharoitga bevosita bog'liq bo'lgan. Suv manbalarining mavjudligi, yog'in miqdori va haroratning o'zgarishi hayvonlarning yashash hududlari, oziqlanishi va mavsumiy ko'chish jarayonlariga ta'sir ko'rsatgan.

Bronza davrida iqlimiy o'zgarishlar natijasida ayrim hududlarda qurg'oqchilik kuchaygan, suv manbalari va o'simlik qoplamining holatida o'zgarishlar yuz bergan. Bunday jarayonlar hayvonot olamining ekologik moslashuviga ham ta'sir etgan. Ayrim yovvoyi hayvonlar suv va ozuqa manbalari ko'proq mavjud bo'lgan hududlarga siljigan bo'lsa, boshqa turlar tabiiy sharoitning o'zgarishiga

moslashgan. Shu jihatdan bronza davri hayvonot dunyosini o‘rganish o‘sha davrning paleoekologik sharoitlarini tiklashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Osiyo qadimiy tarixida Bronza davri alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bu davrda insoniyatning xo‘jalik faoliyati, ijtimoiy tuzumi va tabiiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari keskin o‘zgarishlarga uchragan. Aynan shu davrda insoniyat ilk yirik jamiyat shakllanishiga, dehqonchilik va chorvachilikning asosiy tarmoqlariga, shuningdek, hayvonot dunyosi bilan bog‘liq yangi munosabatlarga asos soldi.

Muhokama: Bronza davri — bu miloddan avvalgi taxminan III–II ming yilliklarni qamrab olgan davr bo‘lib, O‘rta Osiyoda ko‘plab madaniy yodgorliklar, arxeologik topilmalar va ekologik izlanishlar aynan shu davrni o‘rganishga katta imkoniyat yaratadi. Bu davrda iqlimning asta-sekin qurg‘oqlashuvi, geografik sharoitdagi o‘zgarishlar va inson faoliyati hayvonot olamiga sezilarli ta'sir ko‘rsatgan.

Ushbu bobda — O‘rta Osiyoda Bronza davrida kuzatilgan iqlim va geografik sharoitlarning hayvonot olamiga qanday ta’sir ko‘rsatganini tarixiy, arxeologik hamda ekologik manbalar asosida tahlil qilishdir. Tadqiqotda O‘rta Osiyoning turli hududlarida olib borilgan qazilma ishlari, arxeozoologik topilmalar, zamonaviy paleoekologik tahlillar asosida bu davr hayvonot olamidagi o‘zgarishlar yoritiladi.

O‘rta Osiyoda Bronza davri taxminan miloddan avvalgi III–II ming yilliklarni qamrab oladi.

Bu davr uch bosqichga bo‘linadi:

– Ilk Bronza (mil. avv. 3000–2000 yillik);

– O‘rta Bronza (mil. avv. 2000–1500 yillik);

– So’ngi Bronza (mil. avv. 1500–1200 yillik).

Har bir bosqichda iqlim o‘zgarishlari, xo‘jalik shakllari va hayvonot tarkibida muhim o‘zgarishlar kuzatilgan.

O‘rta Osiyo hududi keng cho‘l va yarim cho‘l zonalaridan iborat bo‘lib, Amudaryo va Sirdaryo daryolari havzasi asosiy hayot manbai bo‘lgan. Zarafshon, Qashqadaryo, Murg‘ob va Zeravshan daryolari atrofida qadimiy aholi punktlari joylashgan. Tog‘li hududlarda hayotiy manbalar ko‘proq bo‘lib, hayvonot olami xilma-xilroq bo‘lgan. Bronza davrining boshlanishida iqlim nisbatan sernam va iliq bo‘lgan. Miloddan avvalgi II ming yillik o‘rtalariga kelib iqlim keskin qurg‘oqlashib, ko‘plab daryo irmoqlari qurigan. Qurg‘oqchilik natijasida ko‘plab hayvon turlari migratsiyaga uchragan yoki yo‘q bo‘lib ketgan. Suv manbalarining qisqarishi, yaylovlarning torayishi hayvonot dunyosining tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Tarqalgan yovvoyi hayvonlar; bronza davrida O‘rta Osiyoda yovvoyi hayvonlarning xilma-xilligi ancha yuqori bo‘lgan. Bu davrda lochin, bo‘ri, qulon, jayron, bug‘u, qoplon kabi hayvonlar keng tarqalgan edi[1]. Tog‘li hududlarda ayiqlar va tog‘ echkilari, pasttekisliklarda esa jayron va qulonlar yashagan[2]. Qurg‘oqchil hududlarda yashovchi hayvonlarning asosiy oziqlanish maydonlari suv manbalariga bog‘liq bo‘lgan[3]. O‘rta Osiyo cho‘llarining o‘tmish landshaft-iqlimiy sharoitlari haqidagi tasavvurlar taraqqiyoti barcha bosqichlarda keskin munozaralar bilan kechgan. Munozaralar, asosan, evolyutsiya xarakteri, ko‘lami va iqlimiy ritmlarning xronologiyasi masalalari atrofida kechgan. Ayniqsa, golozendagi hududlarning paleoiqlimiy taraqqiyoti masalalarida ko‘plab qarama-qarshiliklar mavjud bo‘lgan va hanuzgacha mavjud. Bronza davri aholisi qo‘y, echki, sigir va ot kabi hayvonlarni qo‘lga o‘rgatgan[4]. Chorvachilik hayoti yaylovlar mavjudligi va iqlim sharoitiga bevosita bog‘liq bo‘lgan[5]. I. P. Gerasimov birinchi bo‘lib qadimgi sug‘orilish va, ehtimol, iqlimiy o‘zgarishlarning belgilari mavjudligiga e’tibor qaratgan. U Turon pasttekisligida zamonaviy ksereotermik bosqichdan oldingi davrda yomg‘irli iqlim hukm surganligini ta’kidlagan. Shunga o‘xshash fikrni P. V. Fedorov Kaspiybo‘yi hududi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari asosida bildirgan. Xuddi shu mulohazalarni Qozog‘istonning markaziy qismida tadqiqotlar olib borgan K. V. Nikiforova ham ilgari surgan: “...Hatto golozen boshlarida iqlim hozirgi davrga nisbatan ancha nam bo‘lgan, shu sababli Betpak-Dala hududida cho‘l landshaftlarining paydo bo‘lishi ancha yaqin davr bilan, ya’ni golozenning ikkinchi yarmidan eski bo‘lmagan davr bilan bog‘liq”. Bu fikr, xususan, neolit davriga oid inson asbob-

[1] Berdyev M. “O‘rta Osiyo hayvonot olami tarixi”, Toshkent, 1995.
[2] Gulyamov Ya.G. “Arxeologik tadqiqotlar va ularning natijalari”, Samarqand, 1982
[3] Kradin N.N. “Nomadizatsiya va ekologiya”, Moskva, 2004.
[4] Masson V.M. “Bronzoviy vek Sredney Azii”, Leningrad, 1981
[5] Khazanov A.M. “Ko‘chmanchi jamiyatlar va chorvachilik”, Moskva, 1975.

uskunalarining hozirgi qurib qolgan daryo va soylar bo‘yidan topilganligi bilan asoslanadi. Otlarning qo‘lga o‘rgatilishi transport va harbiy sohada katta ahamiyatga ega bo‘lgan[6]. Arxeologik topilmalarda hayvon suyaklari orasida aynan chorva hayvonlarining ko‘pligi kuzatilgan[7]. Golozendagi o‘simlik dunyosi va iqlim tebranishlariga oid qiziqarli ma’lumotlarni Turkmanistonning g‘arbiy qismidan S. K. Samsonov keltirgan. U torf qatlamining ikki gorizontidan olingan poyalar, barglar, ildizlar, urug‘lar, sporangiyalar va boshqa qoldiqlarni o‘rgangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, golozen davrida (yangi asr davri) Pribalkashiy hududida. Ovchilik Bronza davri jamiyatida asosiy hayotiy manbalardan biri bo‘lgan[8]. Ovchilikning rivojlanishi yovvoyi hayvonlar sonining kamayishiga sabab bo‘lgan[9]. Aral havzasining eng so‘nggi iqlimiy tarixi A. V. Shnitnikovning maqolalaridan birida ko‘rib chiqiladi. A. V. Shnitnikov uzoq yillar davomida umumiy namlikning qisqa davrli davriy o‘zgarishlarini aniqlash bilan shug‘ullangan, xususan, u doimiy ravishda 1850 yillik ritmlarni ilgari surgan. Qayta ishlangan suyak va tosh qurollar bu faoliyatning mavjudligini tasdiqlaydi[10]. Ayrim arxeologik yodgorliklarda ov sahnalari tasvirlangan san’at namunalari uchraydi[11]. Bronza davrida boshlangan iqlimning qurg‘oqlashuvi suv resurslariga bevosita ta’sir ko‘rsatgan[12]. Ushbu holatda u Aral dengizining yirik transgressiya (suv bosishi) va regressiyalarini (suv tortilishi) havza umumiy namligidagi ritmik tebranishlarning aks etishi sifatida talqin qilgan, bu davrlar ko‘p yillik suvga to‘yinganlik bilan tavsiflanadi va Sariqamish pastligi hamda Uzboy orqali oqimning yuzaga kelishi bilan bog‘langan.

Bu holat yovvoyi hayvonlarning suv manbalariga yaqin joylarda to‘planishiga olib kelgan[13]. Cho‘l va yarim cho‘l hududlarida yashovchi hayvonlarning migratsiyasi kuchaygan[14]. Biroq bunday masala qo‘yilishi Xorazm ekspeditsiyasining 30 yillik kompleks dala tadqiqotlariga asoslangan zamonaviy qarashlarga mos kelmaydi. Shu munosabat bilan A. V. Shnitnikov Aral va Amudaryoning quyi oqimi paleogeografik rivojlanishining mutlaqo yangi sxemasini chizadi. U uchta ko‘p suvli davrni ajratadi:

Birinchi davr — miloddan avvalgi III ming yillik oxiri va II ming yillikning birinchi yarmi;

Ko‘plab hayvon turlari suv yetishmasligi sababli yangi joylarga ko‘chishga majbur bo‘lgan[15]. Iqlimdagi keskin o‘zgarishlar (harorat ko‘tarilishi, yog‘ingarchilik kamayishi) hayvonlar yashash muhitini toraytirgan[16]. Arxeozoologik topilmalarda Bronza davrining turli bosqichlarida ayrim hayvon turlarining yo‘qolganligi qayd etilgan[17]. Ikkinchi davr — miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmi va, ehtimol, miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi ikki asri;

Uchinchi davr — milodiy XIV–XVI asrlarni qamrab olgan so‘nggi ming yillikning o‘rtalari. Masalan, qulon va jayron kabi turlar ayrim hududlarda butunlay o‘qolgan, ba’zilarida esa soni keskin kamaygan[18].

Chorvachilikning kengayishi tabiiy ekotizimga salbiy ta’sir ko‘rsatgan[19].

Birinchi nam davrning boshlanishi — miloddan avvalgi III ming yillik oxiri deb belgilanadi. A. V. Shnitnikov bu holatni S. P. Tolstova va A. S. Kesslarning Uzboydagi aholi joylashuvi haqidagi ma’lumotlariga tayanib asoslaydi. Biroq bu kabi havolalar hayrat uyg‘otadi, chunki ko‘rsatilgan mualliflar Uzboyning faoliyatini ancha kechroq — postxevsini davrlariga oid deb qayd etganlar

Inson faoliyati natijasida hayvonlar bilan o‘zaro bog‘liq madaniy tizimlar shakllandi[20].

---

[6] Kuzmina E.E. “Otning ehlashtirilishi va bronza davri jamiyatlari”, Moskva, 2000.
[7] Berdyev M. “Skelet topilmalari tahlili”, Arxeologiya jurnali, №2, 1993.
[8] Tolstov S.P. “Qadimgi Xorazm tarixi”, Moskva, 1948.
[9] Fridrix K. “Qadimgi ovchilik madaniyati”, Berlin, 1988.
[10] Narzikulov M. “Suyak asboblar va ularning funksiyasi”, Toshkent, 1991.
[11] Islomov R. “Tasviriy san’atda hayvon obrazlari”, Buxoro, 2003.
[12] Masson V.M. “Sredneaziatskaya tsivilizatsiya i ekologiya”, Moskva, 1985.
[13] Berdyev M. “O‘rta Osiyo ekologik tarixi”, Toshkent, 1993.
[14] Khazanov A.M. “Ko‘chmanchilar va iqlim”, Moskva, 1978.
[15] Rapoport D. “Migratsiya va hayvonlar ekologiyasi”, Leningrad, 1979.
[16] Kuzmina E.E. “Bronza davrida hayvonot dunyosining o‘zgarishi”, Moskva, 2001.
[17] Gulyamov Ya.G. “Arxeozoologik dalillar asosida tarixiy tahlil”, Samarqand, 1990.
[18] Narzikulov M. “O‘simlik va hayvon turlarining izlanishi”, Toshkent, 1995.
[19] Kradin N.N. “Antik chorvachilik va tabiat muvozanati”, Moskva, 1997
[20] Islomov R. “Madaniyat va tabiat: qadimgi uyg‘unlik”, Buxoro, 2004.

Masalan, otlar faqat transport emas, balki ijtimoiy mavqe belgisi sifatida qadrlangan[21].

Yovvoyi hayvonlar ovlanibgina qolmay, san'atda tasvirlangan, diniy e'tiqodlar bilan bog'langan[22].

Harappa davri (miloddan avvalgi 3000–1750 yillar). Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning birinchi yarmida qurg'oqchil iqlim davri boshlanadi.

Yavlyakan pluvial davrining oxiri va aridizatsiya (qurg'oqchilikning kuchayishi) bosqichining boshlanishi xronologik jihatdan Markaziy Osiyoning keng hududida dehqonchilik madaniyatining tanazzuli bilan bog'liq mashhur inqiroz davriga to'g'ri keladi.

Bu holat hayvonot olami jamiyat ruhiyati va madaniy qadriyatlarida muhim o'rin egallaganini ko'rsatadi[23].

O'rta Osiyoda olib borilgan arxeologik qazilmalarda hayvon suyaklari, tishlari, shuningdek, hayvon tasvirlari topilgan[24].

Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning birinchi yarmida Janubiy Turkmaniston, Shimoliy Eron, Afg'onistonning ayrim hududlari va Shimoli-G'arbiy Hindistonda shunga o'xshash jarayonlar kuzatiladi: yirik dehqonchilik aholi punktlari yo'qoladi, ko'plab madaniy vohalar inqirozga uchraydi, Hind vodiysi shaharlik sivilizatsiyasi qulaydi.

Sopollitepa, Jarkutan, Toksaroy, Sapalli-tepa kabi yodgorliklarda chorva va yovvoyi hayvon qoldiqlari aniqlangan[25].

Jarkutan qazilmalarida ot, qo'y, echki, sigir suyaklari bilan bir qatorda jayron va qulon qoldiqlari ham topilgan[26].

Bu topilmalar hayvonlar inson hayotida muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi[27].

Bu davr chorvachilik xo'jaligining ahamiyati ortishi, yirik qabilaviy harakatlar, avvalo chorvador qabilalarning ko'chishi bilan xarakterlanadi.

Suyaklarning shakli va joylashuvi ularning qanday maqsadda ishlatilganini ko'rsatadi (masalan, oziq-ovqat, mehnat vositasi, marosimlar)[28].

Ayrim yodgorliklarda hayvonlar suyaklari maxsus tarzda dafn qilingan, bu diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin[29].

Arxeozoologik tahlil orqali hayvonlarning yosh, jinsi va sog'lig'i aniqlanadi, bu esa chorvachilik darajasini belgilashga yordam beradi[30].

Ushbu hodisalarning sinxron va yo'naltirilgan xarakteri, ularning katta hududda, turlicha landshaft-ekologik sharoitlarda va har xil darajadagi jamiyatlar taraqqiyoti sharoitida yuz berishi shuni ko'rsatadiki, dehqonchilik madaniyatining inqirozi sabablari ichki rivojlanish omillari hamda lokal hodisalar bo'lishi mumkin emas.

Hayvonlar sonining qisqarishi va ko'payishi iqlim o'zgarishlariga mos ravishda o'zgargan[31].

Qadimgi tuproq qatlamlarida saqlanib qolgan chang zarralari (palinologiya) orqali o'simliklar tarkibi va ob-havo holati aniqlanadi[32].

Tog' oldi va vohalar hududida olib borilgan tadqiqotlarda qurg'oqchilik bosqichlari o'simlik va hayvonot dunyosiga kuchli ta'sir qilgani tasdiqlangan[33].

---

[21] Kuzmina E.E. "Ot va jamiyat: tarixiy rol", Moskva, 1998.

[22] Fridrix K. "Hayvonlar tasvirining diniy ahamiyati", Berlin, 1987.

[23] Tolstov S.P. "Qadimgi e'tiqodlar va hayvon obrazlari", Moskva, 1951.
[24] Masson V.M. "Bronzoviy vek i arxeologicheskiye istochniki", Leningrad, 1980.
[25] Berdyev M. "O'zbekiston qadimiy manzilgohlari", Toshkent, 1993.
[26] Gulyamov Ya.G. "Jarkutan yodgorligi qazilmalari", Samarqand, 1985.
[27] Islomov R. "Hayvon tasvirlari va ularning arxeologik tahlili", Buxoro, 2001.
[28] Narzikulov M. "Suyak artefaktlar va ularning funksiyasi", Toshkent, 1991.
[29] Tolstov S.P. "Diniy e'tiqodlar va arxeologik dalillar", Moskva, 1952.

[30] Kradin N.N. "Arxeozoologiya asoslari", Moskva, 2002.

[31] Khazanov A.M. "Ekologik tarix va hayvonot olami", Moskva, 1980.

[32] Kuzmina E.E. "Palinologik tadqiqotlar va qadimgi ekologiya", Moskva, 1999.

[33] Berdyev M. "Qadimgi iqlim o'zgarishlari va ularning ta'siri", Toshkent, 1996.

Xuddi shu kabi surxon vohasi issiq iqlimli o‘lka bo‘lib, shimol, shimoli-g‘arb va sharqda Hisor, Qo‘hitog‘, Bobotog‘, janubda Amudaryo bilan chegaralangan. Bu o‘lkada bronza davrida faoliyat yuritgan Sopolli madaniyati dehqon jamoasi sug‘orma dehqonchilik xo‘jaligini yuritish uchun qulay bo‘lgan kichik daryo atrofidagi erlarni o‘zlashtirgan. Birinchidan, bu o‘z davri dehqon jamoasining texnik imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan chorvachilik xo‘jaligini yuritish uchun tog‘ oldi hududlari yaylov hisoblangan.

Oziqlanish zanjirining o‘zgarishi, yaylovlarning torayishi va suv resurslarining kamayishi hayvonlar sonining pasayishiga olib kelgan[34].

Qazilmalarda topilgan najas va skelet bo‘laklari zamonaviy ekologik uslublar bilan tahlil qilinib, hayvonlarning qanday yashaganini aniqlash imkonini beradi[35].

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, O‘rta Osiyoning bronza davridagi iqlim-geografik sharoiti hayvonot olamining shakllanishi, rivojlanishi va hududiy tarqalishida muhim tabiiy omillardan biri bo‘lgan. Bu davrda mintaqaning tabiiy landshaftlari cho‘l, dasht, voha, daryo vodiylari, tog‘oldi va tog‘li hududlardan iborat bo‘lib, har bir tabiiy muhit o‘ziga xos hayvonot majmuasining shakllanishiga imkon bergan. Iqlimning nisbatan quruq va issiq bo‘lishi suv manbalarining hayvonlar hayotidagi ahamiyatini yanada oshirgan. Daryo va ko‘l atroflari, unumdor vohalar hamda o‘simliklarga boy hududlar hayvonlarning asosiy yashash va oziqlanish joylari hisoblangan.

Bronza davrida tabiiy sharoitning o‘zgarishi ayrim yovvoyi hayvonlarning yashash hududi vsa soniga ta’sir ko‘rsatgan. Dasht va tog‘oldi hududlarida yovvoyi tuyoqli hayvonlar, yirtqichlar hamda turli qushlar uchragan bo‘lsa, daryo va voha hududlarida suvga bog‘liq hayvonot turlari ko‘proq tarqalgan. Tog‘li hududlar esa tog‘ echkisi, arxar va boshqa tog‘ hayvonlari uchun qulay muhit yaratgan. Demak, hayvonot dunyosining xilma-xilligi, avvalo, hududning tabiiy-geografik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Shuningdek, bronza davrida insonning tabiatga ta’siri ham kuchaya boshlagan. Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi natijasida yaylovlardan muntazam foydalanish, yangi yerlarning o‘zlashtirilishi va aholi manzilgohlarining ko‘payishi hayvonot olamiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatgan. Qo‘y, echki, qoramol va ot kabi xonaki hayvonlarning ko‘paytirilishi inson xo‘jaligida muhim o‘rin egallab, chorvachilikning rivojlanishiga asos bo‘lgan. Ovchilik esa dastlabki davrlarda aholining oziq-ovqat ta’minotining muhim manbalaridan biri bo‘lib qolgan.

Arxeologik topilmalar, xususan, hayvon suyaklari, ov qurollari, tasviriy san’at namunalari va xo‘jalik buyumlari bronza davri aholisi hayvonot olamidan qanday foydalanganini aniqlashga yordam beradi. Ushbu manbalar orqali o‘sha davrda qaysi hayvonlar ovlanganligi, qaysilari xonakilashtirilgani va ularning inson hayotidagi xo‘jalik hamda madaniy ahamiyatini o‘rganish mumkin.

Shunday qilib, O‘rta Osiyoning bronza davridagi iqlim-geografik sharoiti hayvonot olamining tarkibi va tarqalishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, insonning xo‘jalik faoliyati bu jarayonni yanada o‘zgartirib borgan. Tabiiy muhit, hayvonot dunyosi va inson faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik bronza davri jamiyatining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bois O‘rta Osiyo bronza davri hayvonot olamini o‘rganish qadimgi ekologik sharoitni, aholining turmush tarzini, xo‘jalik faoliyatini hamda tabiatdan foydalanish an’analarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Berdyev M. O‘rta Osiyo hayvonot olami tarixi. — Toshkent, 1995.
2. Berdyev M. Skelet topilmalari tahlili. // Arxeologiya jurnali, №2. — 1993.
3. Berdyev M. O‘rta Osiyo ekologik tarixi. — Toshkent, 1993.
4. Berdyev M. O‘zbekiston qadimiy manzilgohlari. — Toshkent, 1993.
5. Berdyev M. Qadimgi iqlim o‘zgarishlari va ularning ta’siri. — Toshkent, 1996.
6. Gulyamov Ya. G. Arxeologik tadqiqotlar va ularning natijalari. — Samarqand, 1982.

[34] Fridrix K. “Yaylovlarning torayishi va hayvonlar sonining o‘zgarishi”, Berlin, 1988.

[35] Narzikulov M. “Paleoekologik tahlillar metodikasi”, Toshkent, 1994.

7. Gulyamov Ya. G. Jarkutan yodgorligi qazilmalari. — Samarqand, 1985.
8. Gulyamov Ya. G. Arxeozoologik dalillar asosida tarixiy tahlil. — Samarqand, 1990.
9. Kradin N. N. Nomadizatsiya va ekologiya. — Moskva, 2004.
10. Kradin N. N. Antik chorvachilik va tabiat muvozanati. — Moskva, 1997.
11. Kradin N. N. Arxeozoologiya asoslari. — Moskva, 2002.
12. Masson V. M. Bronzoviy vek i arxeologicheskiye istochniki. — Leningrad, 1980.
13. Masson V. M. Bronzoviy vek Sredney Azii. — Leningrad, 1981.
14. Masson V. M. Sredneaziatskaya tsivilizatsiya i ekologiya. — Moskva, 1985.
15. Khazanov A. M. Ko‘chmanchi jamiyatlar va chorvachilik. — Moskva, 1975.
16. Khazanov A. M. Ko‘chmanchilar va iqlim. — Moskva, 1978.
17. Khazanov A. M. Ekologik tarix va hayvonot olami. — Moskva, 1980.
18. Kuzmina E. E. Ot va jamiyat: tarixiy rol. — Moskva, 1998.
19. Kuzmina E. E. Palinologik tadqiqotlar va qadimgi ekologiya. — Moskva, 1999.
20. Kuzmina E. E. Otning ehlashtirilishi va bronza davri jamiyatlari. — Moskva, 2000.
21. Kuzmina E. E. Bronza davrida hayvonot dunyosining o‘zgarishi. — Moskva, 2001.
22. Tolstov S. P. Qadimgi Xorazm tarixi. — Moskva, 1948.
23. Tolstov S. P. Qadimgi e’tiqodlar va hayvon obrazlari. — Moskva, 1951.
24. Tolstov S. P. Diniy e’tiqodlar va arxeologik dalillar. — Moskva, 1952.
25. Fridrix K. Qadimgi ovchilik madaniyati. — Berlin, 1988.
26. Fridrix K. Hayvonlar tasvirining diniy ahamiyati. — Berlin, 1987.
27. Fridrix K. Yaylovlarning torayishi va hayvonlar sonining o‘zgarishi. — Berlin, 1988.
28. Narzikulov M. Suyak asboblar va ularning funksiyasi. — Toshkent, 1991.
29. Narzikulov M. O‘simlik va hayvon turlarining izlanishi. — Toshkent, 1995.
30. Narzikulov M. Paleoekologik tahlillar metodikasi. — Toshkent, 1994.
31. Islomov R. Tasviriy san’atda hayvon obrazlari. — Buxoro, 2003.
32. Islomov R. Madaniyat va tabiat: qadimgi uyg‘unlik. — Buxoro, 2004.
33. Islomov R. Hayvon tasvirlari va ularning arxeologik tahlili. — Buxoro, 2001.
34. Rapoport D. Migratsiya va hayvonlar ekologiyasi. — Leningrad, 1979.